
‘De waarheid zal u vrijmaken’. Wij-zij-denken en de ‘jaloerse God’ van het Oude Testament

A. Dubbink

Abstract

The Old Testament makes two major claims: Israel alone is YHWH’s chosen people, and YHWH is the one true God. Contemporary debate on the intersection of monotheism and religious exclusivism, criticizes these claims for being open to a religious us-versus-them type of thought. The Old Testament texts which buttress this discussion, however, are selected such that this critique ends placing the discussion in a fundamentalistic framework. This article demonstrates that the wide variety of Old Testament texts cannot be reduced to a position which sets Israel over against the nations. Second, it argues that the Old Testament’s truth claims cannot be separated from the broad portrayal of the historical relationship between God and humanity, nor from the existence of evil in this world. Third, the Old Testament does not depict YHWH as an arbitrary, capricious God, but as a passionate, reliable covenant partner in His relationship with Israel.

---

1. Inleiding: een ongemakkelijke waarheidsclaim

In het Oude Testament wordt JHWH getypeerd als *een jaloers God* (Exod. 20,5; 34,14; Deut. 4,24; 5,9; 6,15; Joz. 24,19; Nah. 1,2) die van zijn volk Israël radicale loyaliteit aan Hem alleen eist, en zijn volk bovendien straft als het andere goden dient. Dit centrale aspect van het oudtestamentisch godsbeeld kan voor de christelijke lezer ongemakkelijk voelen. God is toch liefde? En botst het beeld van een jaloers God niet met postmoderne waarden als pluralisme en godsdienstvrijheid? Daar komt bij dat op zijn beurt Israël zich verkozen weet, en een absolute, exclusieve waarheidsclaim maakt – ‘JHWH is de enige God!’¹ – wat betekent dat andere goden vals zijn en hun aanhangers heidenen. Is een dergelijke stellingname niet arrogant? Iedereen mag toch zelf kiezen waar hij in gelooft? Of erger, werkt zo’n absolute, exclusieve waarheidsclaim niet fundamentalisme en intolerantie in de hand?

---

1 Bijv. Deut. 4,35; vgl. Jes. 45,5-6.

2. Kritiek op de oudtestamentische waarheidsclaim

2.1 Gewelddadig wij-zij-denken

De laatstgenoemde vraag wordt in het publieke domein vanuit een zekere argwaan in de richting van monotheïstische religies steeds vaker – zeker sinds 11 september 2001 – bevestigend beantwoord. Hevige kritiek is er vooral op het scherpe onderscheid dat wordt gemaakt tussen gelovigen en heidenen, en het monotheïstische godsbeeld dat daaraan ten grondslag ligt. Het Oude Testament is hierbij een geliefd object van kritiek.

Kort en scherp betoogt de Nederlandse filosoof Hans Achterhuis, wijzend op de kruistochten, dat monotheïsme een absolute, gevaarlijke wij-zij-tegenstelling creëert: 'Wie [andere goden] vereert, is een heiden die al dan niet met geweld bekeerd moet worden of, als dat niet lukt, in het uiterste geval moet worden verdelgd'.² Naar aanleiding van het verhaal van Kain en Abel (Gen. 4) benadrukt Achterhuis dat God zelf dit religieuze vijanddenken in de wereld heeft gebracht, omdat hij de harmonie binnen de mensheid heeft verstoord door zonder reden de een te verkiezen boven de ander.³ Vanaf het moment dat Paulus betoogt dat het evangelie ook voor de heidenen is, wordt het oudtestamentische verhaal van de ene ware God die zijn eigen volk verkiest en anderen uitsluit explosief.⁴ Niet alleen Israël, maar elk volk moet zich nu tot deze God bekeren.

Vanuit godsdiensthistorisch perspectief richt ook de Duitse egyptoloog Jan Assmann zijn pijlen op het religieuze wij-zij-denken van het monotheïsme. Israël wordt in het Oude Testament voortdurend afgegrensd van Kanaän, wat de taal van loyaliteit en bekering met zich meebrengt: de aansporing toegewijd te zijn aan de ene ware God en te breken met het heidendom, bij anderen of in jezelf.⁵ De Schrift bevat volgens Assmann 'semantisch dynamiet'.⁶ Om aan te tonen hoe makkelijk dit dynamiet tot ontploffing kan komen, wijst hij op 1 Makkabeeën 2, waarin de priester Mattathias een volksgenoot doodt die een verkeerd offer wil brengen. Deze moord wordt gelegitimeerd met een verwijzing naar Pinechas, die een volksgenoot doodde omdat hij een Midjanitische vrouw mee zijn tent in nam (Num. 25): 'Zo toonde hij [Mattathias, AD] zijn toewijding aan de wet, zoals ook Pinechas eens had gedaan met

---

2 H. Achterhuis, *Met alle geweld: Een filosofische zoektocht*, Rotterdam 2008, 326.

3 Achterhuis, *Met alle geweld*, 326-327.

4 Achterhuis, *Met alle geweld*, 327.

5 J. Assmann, *Of God and Gods: Egypt, Israel, and the Rise of Monotheism*, Madison, Wisconsin 2008, 117-118 en 124.

6 J. Assmann, *Monotheismus und die Sprache der Gewalt*, Wenen 2006, 45.

Zimri, de zoon van Salu' (1 Makk. 2,26).⁷ Net als Achterhuis wijst ook Assmann op de rol van de jaloerse God die (in het tweede gebod) onderscheid maakt tussen religieuze vrienden (die Hem liefhebben) en vijanden (die Hem haten).⁸ Het beeld van de 'nieuwtestamentische God' verandert de zaak volgens Assmann niet, omdat ook 'de God van liefde' zich gepassioneerd toewendt naar zijn verkozenen.⁹

2.2 Het bespreken waard?

Het ongemak binnen geloofsgemeenschappen met betrekking tot de oudtestamentische waarheidsclaim (§ 1), is niet vreemd in een cultuur waarin het denken in de lijn van Achterhuis en Assmann (§ 2.1) aan invloed wint. Deze constatering dient niet direct te worden opgevat als een relativering van het ongemak, maar vooral als intensivering: hoe moet het Oude Testament gelezen worden in een pluralistische context? Voedt het Oude Testament, op het snijvlak van JHWH's verkiezende handelen en Israëls absolute, exclusieve waarheidsclaim een gewelddadige vorm van wij-zij-denken? *Hoe moeten we dit snijvlak interpreteren en wat zegt dit over God?*

Daaraan vooraf gaat de vraag of het überhaupt wel zin heeft om te vragen naar de juiste lezing van teksten. Volgens Achterhuis is het namelijk 'onhoudbaar en gevaarlijk' hierover te discussiëren.¹⁰ Net als Assmann focust hij enkel op een bepaalde, niet te ontkennen 'werkingsgeschiedenis' van de teksten – mensen die in naam van God, en met een beroep op de Schrift, gruwelijke dingen hebben gedaan (kruistochten, heksenjachten). Als lezer van het Oude Testament lijkt je zo direct buitenspel gezet, en het ongemak met betrekking tot de absolute, exclusieve waarheidsclaim wordt alleen maar groter.

De vraag naar de interpretatie van het genoemde snijvlak in het Oude Testament is om drie redenen wel degelijk van belang. (1) In de eerste plaats zijn de vragen met betrekking tot het snijvlak vragen die leven binnen de geloofsgemeenschappen die het Oude Testament lezen. Dit soort vragen kun je enkel serieus nemen door recht te doen aan de teksten van het Oude Testament. (2) Wat betreft de betogen van Achterhuis en Assmann, dient opgemerkt te worden dat de 'werkingsgeschiedenis' van de teksten gescheiden moet worden van de betekenis van de teksten. Niet om de 'werkingsgeschie-

---

7 Assmann, *Of God and Gods*, 118-120. Volgens Assmann (*a.w.*, 120) is het doen van een beroep op de Schrift hier 'zealotry in its purest form of total engagement for God and his law [...]'. In its literalism, it even foreshadows a fundamentalist attitude'.

8 Assmann, *Of God and Gods*, 114.

9 Assmann, *Of God and Gods*, 123.

10 Achterhuis, *Met alle geweld*, 326.

denis' daardoor ongedaan te maken (wat onmogelijk is), maar omdat het de taak van de theologie is verantwoord te spreken over God.¹¹ (3) Belangrijker nog is dat Achterhuis zijn pretentie van 'niet-interpreteren' niet waarmaakt. Net als Assmann presenteert hij een kleine selectie aan teksten op een bepaalde manier, en bovendien schrikt hij er niet voor terug een zijn betoog ondersteunende eigen exegese te bieden van bijvoorbeeld het verhaal van Kaïn en Abel (Gen. 4). De lezing en interpretatie van teksten zijn wel degelijk onderwerp van discussie!¹²

Het doel van het vervolg van dit artikel is enkele bijbels-theologische kanttekeningen te plaatsen bij de lezing van het Oude Testament in de betogen van denkers als Achterhuis en Assmann, vanuit de gedachte dat de teksten recht gedaan moet worden, en met het doel tegemoet te komen aan het ongemak dat de postmoderne lezer kan ervaren bij Israëls absolute, exclusieve waarheidsclaim.

3. JHWH: God van Israël en God van alle volken

3.1 De ene God en het ene volk

De kritiek op (oudtestamentisch) monotheïsme is bij Achterhuis en Assmann voornamelijk kritiek op de particularistische aspecten ervan (§ 2.1). Omdat enkel het door JHWH zelf verkozen volk Israël beweert dat JHWH de enige God is, claimt het tegelijkertijd een unieke positie te hebben onder de volken: 'De HEER, die vrij kan beschikken over de hoogste hemel en over de aarde en alles wat daarop leeft, heeft toch alleen voor úw voorouders liefde opgevat en uit alle volken juist u, hun nazaten, uitgekozen!' (Deut. 10,14-15).

De verkiezing van Israël is in het Oude Testament echter geplaatst in een heel ander frame dan bij Achterhuis en Assmann: een eenvoudig 'Israël versus de andere volken' doet onrecht aan de grote lijn. Meer dan eens is betoogd dat het oudtestamentische onderscheid tussen Israël en de volken een ander is dan het door het Nieuwe Testament geïnspireerde dogmatische onder-

---

11 Vgl. het onderscheid in W. Dietrich en C. Link, *Die dunklen Seiten Gottes*, Band 1: *Willkür und Gewalt*, Neukirchen 2009⁵ (1995), 84 tussen de 'confusio hominum' en de 'providentia Dei'. Bovendien zou met evenveel recht gewezen kunnen worden op de positieve 'werkings-geschiedenis' die de teksten hebben (gehad).

12 Vgl. hoe Paul Cliteur in eenzelfde soort betoog zijn interpretatie van de gebeurtenissen van de moord van Pinechas (Num. 25) en Elia op de Karmel (1 Kon. 18) als 'letterlijk' typeert, terwijl hij andere interpretaties consequent afdoet als 'vrijzinnig' en 'rooskleurig' (P.B. Cliteur 2010, *Het monotheïstisch dilemma: of de theologie van het terrorisme*, Amsterdam 2010, bijv. 157).

scheid tussen verkorenen en verworpenen.¹³ Zo brengt de Joodse geleerde Joel Kaminsky (een heuristisch) onderscheid aan met de categorieën ‘elect’ (het volk Israël), ‘anti-elect’ (Kanaänitische volken), en ‘non-elect’ (de overige volken).¹⁴ Voor de ‘anti-elect’ geldt de opdracht van God dat ze moeten worden uitgeroeid (zie bijv. Deut. 7), de overgrote meerderheid aan volken (de ‘non-elect’) is opgenomen in Gods heilsplan, en deelt in de zegeningen van de verkiezing van Israël.

Het is belangrijk de heilshistorische lijn van het Oude Testament niet uit het oog te verliezen. Israëls verkiezing staat in de context van de brede geschiedenis van de ene God en de mensheid. Met de beloften aan Abraham had God al de hele wereld op het oog (Gen. 12,1-3), en ook de verkiezing van het volk Israël is geen doel op zich: Gods volk is een licht voor de andere volken (Jes. 49,6; vgl. Hand. 13,47).¹⁵ Israël heeft vaak Gods oordeel ondervonden als het zijn status als verkozene niet waarmaakte: ‘Uit alle volken op aarde heb ik alleen jullie uitgekozen, en daarom zal ik jullie voor al je wandaden straffen’ (Amos 3,2).¹⁶ JHWH’s eis van radicale loyaliteit (§1) is een consequentie van de verantwoordelijke positie die Israël heeft.

Het oudtestamentische kader van Israëls verkiezing heeft in ieder geval twee belangrijke consequenties. Ten eerste is het onderscheid tussen Israël en de volken een afgeleide van – maar niet symmetrisch aan – het theologisch primaire onderscheid tussen JHWH en de andere, valse goden. Dat betekent, ten tweede, dat de link die Assmann legt tussen de verkiezing van Israël en de anti-Kanaänpolemie slechts deels terecht is; hij gaat veel te ver wanneer hij stelt dat de verhouding tussen Israël en de Kanaänitische volken het centrale aspect is van Israëls verkiezingstheologie.¹⁷ De verkiezing van Israël betekent niet dat alle andere volken verworpen zijn – laat staan bekeerd of uitgeroeid moeten worden – en van een absoluut, religieus wij-zij-denken is geen sprake.

13 Zie bijv. J.S. Kaminsky, *Yet I loved Jacob: Reclaiming the Biblical Concept of Election*, Nashville 2007, 135 en 177; Christopher Wright, *The Mission of God: Unlocking the Bible's Grand Narrative*, Downers Grove, Illinois 2006, 263-264.

14 Kaminsky, *Yet I loved Jacob*, 109. Vgl. Joel N. Lohr, *Chosen and Unchosen: Conceptions of Election in the Pentateuch and Jewish-Christian Interpretation*, Winona Lake, Indiana 2009, 198.

15 Vgl. ook Exod. 19,4-6, de centrale tekst in Wright, *The Mission of God*.

16 Vgl. G. Kwakkel, *Als geen ander: De God van de profeten*, Barneveld 2013, 54-56. Vgl. R.W.L. Moberly, ‘Is Election Bad for You?’, in: *The Centre and the Periphery: A Tribute to Walter Brueggemann*, Sheffield 2010, 105-106 die als ‘interpreterend frame’ voor het concept verkiezing kiest voor Luc. 12,48: ‘Van iedereen aan wie veel gegeven is, zal veel worden geëist, en hoe meer aan iemand is toevertrouwd, des te meer zal van hem worden gevraagd’ ().

17 Assmann, *Of God and Gods*, 108 en 114.

3.2 Ontmaskering van de mensheid en haar goden

De kritiek op het particularistische aspect van het bijbels monotheïsme is niet nieuw. Assmann past perfect in de rij denkers die sinds de Verlichting de universaliteit van (filosofisch) monotheïsme uitspelen tegen 'verkiezingsdenken'.¹⁸ Ook op een dieper niveau zijn sporen van de Verlichting merkbaar. Flirtend met de politiek denker Carl Schmitt bezigt Assmann de term 'mensheid' met het doel de notie van (religieuze) wij-zij-groepen te overstijgen.¹⁹ Over de hele linie van de hedendaagse kritiek op (de exclusiviteit van bijbels) monotheïsme, verraadt zich de typisch moderne gedachte van een soort utopische mensheid, waarin noties als kwaad, lijden, en zonde geen werkelijke plaats hebben.

Het Oude Testament vertelt een lange geschiedenis waarin geen ruimte is voor een dergelijk rooskleurig beeld van de mensheid. Voorafgaand aan het verhaal van Kaïn en Abel in Genesis 4, staat beschreven hoe de mens, Adam, aan God gelijk wilde zijn en tegen Hem in opstand is gekomen, wat leidde tot een verbanning uit het paradijs (Gen. 3). De rest van het Oude Testament kan gelezen worden als de geschiedenis van collectief menselijk falen. Van de broedermoord van Kaïn op Abel, tot het sociale onrecht dat bij profeten als Amos en Micha een grote plaats heeft.²⁰ Kortom, de mens is door en door slecht (Gen. 6,5; 8,21), en lijden en kwaad zijn inherent aan het menselijk bestaan (Gen. 3).

De waarheidsclaim van Israël kan niet los gezien worden van deze visie op de werkelijkheid die in het Oude Testament in alle diepte getekend wordt. Tegenover de ene falende mensheid staat de ene God, enkel JHWH heeft de macht mensen te redden en te bevrijden. De dichter van Psalm 35 verwoordt het als volgt: 'HEER, wie is aan u gelijk? U bevrijdt de zwakken van hun onderdrukkers, de zwakken en de armen van hun uitbuiters' (vs. 10). JHWH's onvergelykbaarheid staat hier in de context van redding en bevrijding, en dat geldt als een rode draad in het Oude Testament (bijv. Ex. 15,11).

Dit heeft consequenties voor het onderscheid tussen JHWH en de andere, valse goden. Steeds meer komt Gods volk tot de ontdekking dat die andere goden door mensenhanden zijn gemaakt, levenloze beelden (bijv. Ps. 115; Jes.

---

18 Zie Kaminsky, *Yet I Loved Jacob*, 195. Assmann, *Of God and Gods*, 126 betoogt dat monotheïsme zelf zou aanzetten uit te stijgen boven de 'logica van exclusiviteit'.

19 H. Klingens, 'Assmann-Debatte "reloaded"', geraadpleegd 2 april 2014. Beschikbaar via <http://www.henning-klingen.de/2012/05/23/assmann-debatte-reloaded/>.

20 Vgl. H.G.L. Peels, *God en geweld in het Oude Testament*, Apeldoorn 2007, 13, die opmerkt dat geweld een 'structurelement in ons bestaan' is, en dat het Oude Testament ingaat op 'de realiteit van het leven'.

44; Jer. 10). Niet alleen de mensheid wordt ontmaskerd in het Oude Testament, ook de goden die ze heeft gecreëerd. In Psalm 82 veroordeelt JHWH die goden, omdat ze niet in staat zijn armen en wezen recht te doen (vers 3-4). Alleen Hij is in staat om mensen van onrecht te bevrijden.

De ontmaskering van de goden strekt zich uit buiten Israël. Psalm 82 sluit af met een bede aan God: ‘Verhef u, God, spreek recht op aarde, alle volken behoren u toe’ (vs. 8). En in het Oude Testament zijn al sporen zichtbaar van Gods universele, bevrijdende optreden. In Amos 8 en 9 wordt Israël het oordeel aangezegd vanwege het aanwezige sociale onrecht, waarna JHWH zegt: ‘Bent U niet als de Cusjieten voor Mij, Israëlieten? spreekt de HEERE. Heb Ik Israël niet weggeleid uit het land Egypte, de Filistijnen uit Kaftor en de Syriërs uit Kir?’ (Am. 9,7, HSV). Ook de andere volken leven van Gods genade (Gen. 8,21), en zijn object van zijn bevrijdende handelen.

Kortom, Israëls waarheidsclaim is sterk verbonden met het kwaad en onrecht in de wereld en de ervaring dat enkel JHWH hiervan bevrijdt. Het geïsoleerd benaderen van deze waarheidsclaim, zoals gebeurt in de kritiek van Achterhuis en Assmann, is een miskenning van de oudtestamentische context van de waarheidsclaim en een ontkenning van het diepgewortelde kwaad in de wereld.

3.3 Godsbeeld

Dat Israëls verkiezing onderdeel is van Gods plan met de mensheid (§3.1) en dat het Oude Testament een geschiedenis verhaalt van die falende mensheid met haar goden (§3.2), betekent niet dat het universele perspectief het particularisme wegneemt. Israël heeft een bijzondere plaats in Gods hart: ‘Wie aan mijn volk komt, komt aan mijn oogappel!’ (Zach. 2,12).²¹ Bij Achterhuis en Assmann proef je grote weerstand tegen de idee dat JHWH schijnbaar willekeurig de een boven de ander verkiest.²² Zijn we daarmee niet terug bij af? Wat zegt het over God zelf dat Hij zich in het Oude Testament zo sterk aan Israël verbindt?

Opvallend is dat hoe dieper het Oude Testament getuigt van JHWH’s liefde voor Israël, hoe meer de andere volken in beeld zijn. In Zacharia 2 betekent Gods liefde voor zijn oogappel dat – naast eerherstel voor Sion (vs. 14) – vele volken zich zullen aansluiten bij JHWH (vs. 15). Dat zou weleens de aantrek-

21 Volgens Lohr, *Chosen and Unchosen*, 91 benadrukken joodse exegeten dit aspect meer dan christelijke exegeten (die geneigd zijn de zegen van de volken centraal te stellen).

22 Achterhuis, *Met alle geweld*, 326-327 over JHWH’s rol in Gen. 4 (vgl. §2.1): ‘een onverklaarbare keuze van een exclusieve, na-ijverige God’.

kingskracht van de God van Israël kunnen zijn. JHWH is een gepassioneerde God die niet op afstand blijft en zich in zijn liefde sterk aan zijn volk verbindt. De rode draad in het Oude Testament is dat God de liefde voor zijn volk niet opgeeft, ondanks dat zijn volk zich keer op keer van Hem afkeert. Hij is niet willekeurig of grillig, maar de Betrouwbare die zijn beloften nakomt.

Daarnaast laat Gods liefde voor Israël zien dat Hij de verantwoordelijkheid en vrijheid van de mensen serieus neemt. JHWH wil de erkenning, van Israël voorop, dat Hij de enige God is. De monotheïstische belijdenis 'JHWH is de enige God' is geen koud dogma. Keer op keer moet het Israël aangezegd worden en moet het volk deze levende werkelijkheid ervaren. En juist uit het systematisch falen van Israël tegenover zijn betrouwbare Verbondspartner blijkt dat er geen sprake is van een absolute, religieuze wij-zij-tegenstelling op basis waarvan Israël anderen uitsluit.

De belijdenis 'JHWH is de enige God' wordt meer recht gedaan als een uiting van wij-gij-denken dan van wij-zij-denken. JHWH heeft Israël verkozen omwille van zijn Naam (2 Sam. 7,23), en bevrijdt zijn volk omwille van zijn Naam: 'Ik zal ingrijpen, volk van Israël – niet omwille van jou, maar omwille van mijn heilige naam, die je hebt ontwijd bij de volken waar je gekomen bent!' (Ez. 36,22). Ook in zijn diepe liefde voor zijn volk blijft JHWH de transcendent, heilige God.

4. Epiloog

De hierboven gemaakte bijbels-theologische kanttekeningen helpen Israëls absolute, exclusieve waarheidsclaim beter te verstaan. Natuurlijk zijn hiermee niet alle vragen weggenomen. Wel blijkt hoe belangrijk het is de teksten van het Oude Testament niet te isoleren, maar te lezen in hun (heilshistorische) context.

Het citeren en framen van een kleine selectie teksten uit het Oude Testament in huidige betogen tegen religieus fundamentalisme is daarom allerminst onschuldig. In naam van een utopische mensheid wordt van miljoenen mensen geëist hun geloof te relativiseren en te offeren op het altaar van het pluralisme. De pluralistische kritiek op exclusieve waarheidsclaims maakt van het Oude Testament een 'zondebok', doet zelf fundamentalistisch aan,²³ en versterkt juist wij-zij-denken in plaats van enkel te deconstrueren.

Naar mijn overtuiging is de idee dat er vrede ontstaat als we met z'n allen

---

23 R.W.L. Moberly, 'Is Monotheism Bad for You?: Some Reflections on God, the Bible, and Life in the Light of Regina's Schwartz's *The Curse of Cain*', in: R.P. Gordon (ed.), *The God of Israel*, Cambridge 2007, 94-112 (100).

onze waarheidsclaims opofferen een miskenning van het diep verankerde kwaad in de wereld en de mensheid. Het Oude Testament tekent hoe heel de wereld na de zondeval leeft van Gods genade (Gen. 8,21), en hoe de Heilige Israëls zich persoonlijk bemoeit met het kwaad door Israël te verkiezen. Het offer van Christus in het Nieuwe Testament laat zien hoe diep dit gaat. In een wereld beheerst door onrecht zijn theologische waarheidsclaims noodzakelijk;²⁴ gelovigen zijn geroepen het evangelie te verkondigen, omdat alleen de waarheid bevrijdt (Joh. 8,32).

---

24 Vgl. Rik Peels, 'Theologie als makelaar in levenswijsheid?', geraadpleegd 2 april 2014. Beschikbaar via <http://www.soteria.nl/downloads/theologiealsmakelaarinlevenswijsheid.pdf>.